

ӘОЖ 911.2

ҒТАХР 39.19.31

DOI 10.37238/1680-0761.2022.88(4).146

Абдуллина А.Г. *, Сергеева А.М., Маханбетжан Д.Ғ.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
*Корреспондент-авторы: akshunus_a@mail.ru

E-mail: akshunus_a@mail.ru, aiko-sm@mail.ru, dauirzhan.makhanbetzhan@bk.ru

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ФИТОТОПОНИМДЕР ЛАНДШАФТ ДЕГРАДАЦИЯСЫНЫҢ КӨРСЕТКІШІ РЕТІНДЕ

Андатпа. Мақалада Ақтөбе облысының өсімдіктер дүниесінің таралу зонасы, олардың топоним жасаудағы белсенділігі, сирек кездесетін өсімдіктер дүниесіне байланысты аталған топонимдердің ландшафт өзгерісін анықтауда және қалпына келтіруде пайдалану мүмкіндіктері қарастырылды. Ақтөбе облысы аумағында топоним жасау белсенділігі жоғары өсімдік түрлері мен шаған, тораңғы, қарағай, арша, қызылқайың өсімдіктері сияқты сирек кездесетін түрлерімен байланысты атаулар кесте жүзінде көрсетілді. Ши, қамыс, көкпек өсімдіктерімен байланысты фитотопонимдердің ландшафттық индикацияда пайдалану ерекшеліктері қарастырылды.

Кілт сөздер: фитотопонимдер; ландшафттық индикация; ландшафт өзгерісі; сирек кездесетін өсімдіктер; Ақтөбе облысы.

Kipicne

Қазақстанның жекелеген аймақтары бойынша байырғы ландшафт тұрпаттарын және өзгерістерін анықтау бағытындағы зерттеулерде басқа әдіс-тәсілдермен қатар, топонимикалық әдісті пайдаланудың да маңызы зор. Байырғы ландшафт тұрпаттарын қалпына келтіруде, белгілі бір аумақтардың шаруашылықта пайдаланылу ерекшеліктері мен үрдістерін анықтауда, жергілікті халық пен табиғи орта арасындағы өткен кезеңдердегі байланыс белгілерін анықтауда географиялық атаулардағы сақталған топонимикалық мәліметтердің пайдаланылу мүмкіндігі зор. Бұрынғы ландшафт тұрпаттарының ерекшеліктері туралы ақпараттар ең алдымен өсімдік атауларымен жасалған топонимдерде айқын көрініс табады. Ландшафттардың өсімдіктер жамылғысын ландшафт компоненттері арасындағы тез өзгеріске ұшырайтын бөлігі ретінде қарастыра аламыз. Олардың белсенділігімен жасалған фитотопонимдерді ландшафттың өсімдіктер дүниесі *индикаторы* ретінде пайдаланылады.

XXI ғасырда шетелдік ғалымдардың зерттеулерінде ландшафттық топонимикалық бағыттағы еңбектер кеңінен таралған. Олардың арасында Боиллат С., Серрано Е. [1], Фагундес Дж., Изко Дж. [2] сынды ғалымдар топонимикалық ақпараттарды ландшафттардың дамуы мен өзгеруін анықтауда, Конедера М., Вассере С., Нефф С. [3] байырғы ландшафттарды қалпына келтіруде терминдерді пайдалану бойынша ғылыми зерттеулер жүргізілген. Словения республикасының аумағы бойынша жерді пайдаланудағы ландшафттардағы өзгерістерді Пенко Н.С. егістік атауларының шоғырлану ерекшеліктерімен көрсетті [4]. Сол сияқты Испандық ғалымдар Фагундес Дж., Изко Дж. Испанияның солтүстік-батыс бөлігінің тарихи ландшафттарын зерттеуде және оларды қалпына келтіруде фитотопонимдерде жинақталған ақпараттарды пайдалану мүмкіндіктерін қарастырды. Бұрынғы ландшафттар түрлері мен өсімдік түрлерінің белгілі бір географиялық жағдайлар мен антропогенез ықпалымен жойылуын анықтап, оларды қалпына келтіруде топонимикалық дәлелдемелерді келтірді [5].

Любимова Е.Л., Мурзаев Э.М. 1960 ж. Ресей аумағындағы Орыс жазығында *емен, қызылқайың* өсімдік атауларымен жасалған топонимдер негізінде олардың бұрынғы тарихи ареалдарын анықтап, картамен көрсетті.

Қазақстандық ғалымдар арасында Каймулдинова К.Д. топонимикалық зерттеулерін еліміздің аридті аумақтарына арнаған болатын. Зерттеу нәтижелері бойынша қазіргі ландшафттардың құрам бөліктеріне (өсімдік, жануарлар дүниесі, т.б.) сәйкес келмейтін жер-су атауларын (фитонимдер, гидронимдер, зоонимдер) бөліп көрсетті [6]. К.Т.Сапаровтың зерттеулерінде Қазақстанның солтүстік-шығыс және шығыс аймақтарындағы өсімдіктер мен жануарлар атауымен жасалаған топонимдер мысалында аумақтың табиғатын қорғау, ландшафттарын қалпына келтіру бойынша ұсыныстар келтіріліп, карта жүзінде дәлелденді [7].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – Ақтөбе облысының өсімдіктер жүйесінің топонимдер жасаудағы орнын, фитотопонимдердің табиғи ландшафттардың өзгерісі индикаторы ретіндегі ерекшеліктерін анықтау. Зерттеу жұмыстары бойынша ақпараттар салыстырмалы-сипаттамалық, этимологиялық талдау және статистикалық әдістерді пайдаланып жүргізілген ғылыми зерттеу нәтижесінде анықталды.

Нәтижелер мен талдау

Ақтөбе облысы батысында Каспий маңы ойпаты, оңтүстігінде Үстірт үстірті, оңтүстік-шығысында Торғай ойпаты мен солтүстігінде Орал тауының оңтүстік сілемдерінің аралығында орналасқан. Қазақстан Республикасының физикалық-географиялық аудандастыру картасына сәйкес Ақтөбе облысының солтүстігі таулы аймақтың қоңыржай белдеудің дала ландшафт зонасына енеді. Оңтүстікке қарай Қазақстанның жазықты аймағына тән қоңыржай белдеудің дала, шөлейт және шөл ландшафт зонасын қамтиды [8].

Аймақтың өсімдік жамылғысы әртүрлі. Облыстың орталық бөлігінде дала мен шөлді аймақтар арасындағы ірі ботаникалық-географиялық шекара өтеді. Дала зонасы Ақтөбе облысы аумағының жартысынан астамын алып жатыр және Орал алды және Торғай үстірттерін, Мұғалжар алабын қамтиды. Солтүстіктен оңтүстікке дейінгі үлкен ұзындыққа байланысты дала 4 кіші аймаққа бөлінеді:

1. *Оңтүстік қара топырақтардағы құрғақ, шөпті-бетегелі далалар.* Өсімдік жамылғысы қызыл бетегелі шөптесін, дәнді дақылды шөптесінді қауымдастықтармен, Лессинг (бетегелі шөп), бетеге боздың басымдылығымен ерекшеленеді.

2. *Қара қоңыр топырақтағы орташа құрғақ шөпті дәнді дақылды далалар.* Өсімдік жамылғысында бетегелі-селеулі-жусанды, бетегелі-жусанды, селеулі-жусанды шөпті қауымдастықтар басым.

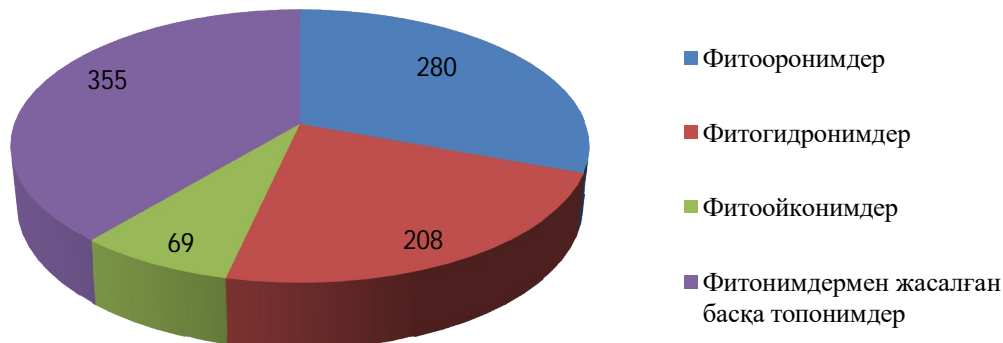
3. *Қоңыр топырақтағы құрғақ ксерофитті-дәнді дақылды шөптесінді далалар.* Өсімдік жамылғысында бетегелі-селеулі-жусанды, бетегелі-жусанды қауымдастықтар басым.

4. *Ашық қоңыр топырақтағы шөлді жусанды-дәнді дақылды шөптесінді далалар.* Өсімдік жамылғысы шөлді жартылай бұталы және далалы сазды борпылдақ және тамырсабақты өсімдіктерінен түзілген кешендерден тұрады. Дала қауымдастықтарының доминанттары – бетеге, қау, селеу, шөл және тарақ тәрізді еркекшөптер. Шөлді қауымдастықтарда Лерхов, аз гүлді, сортаңды жусандары, көкпек, сортаң бұйырғын және т. б. басым.

Шөл зонасы облыс аумағындағы Үстірт бөлігін, Торғай үстіртінің оңтүстік бөлігі, Тұран ойпатын (Арал маңы) алып жатыр. Ол екі аймақшаға: 1) *далаланған* (солтүстігі) және 2) *нағыз* (ортаңғы бөлігі) шөлге бөлінеді. Дала шөлдерінің өсімдіктері дала шөптерінің толық жойылуымен ерекшеленеді. Мұнда жартылай бұталар – жусан мен сортаңдар басым. Нағыз шөлдің өсімдік жамылғысында сортаңды-жусанды қауымдастықтар басым [9, б. 151-166].

Осы табиғат зоналарына сәйкес өсімдіктер дүниесі фитотопонимдер құрамындағы атауларда бейнеленген. «Қазақстан Республикасының географиялық атауларының

мемлекеттік каталогы» [10] және Ақтөбе облысының топографиялық картасында берілген мәліметтер бойынша жинақталған 912 топонимнің құрамына талдау жасау негізінде өсімдік атауларының ороним және гидронимдерде жартысынан астамы (488 топоним) шоғырланғандығы анықталды (1 сурет).

Сурет 1 – Ақтөбе облысының аумағындағы фитотопонимдердің құрамы

Ақтөбе облысы аумағы бойынша фитотопонимдерді классификациялау негізінде 49 өсімдік атауының топонимикалық белсенділігі 1-кестеге сәйкес анықталды.

Кесте 1 - Ақтөбе облысы аумағындағы топонимдер құрамындағы қазақ тіліндегі өсімдік атауларының жиынтығы

Облыс	Өсімдік атаулары
Ақтөбе облысы (48)	Ақбас (<i>Karelinia</i>) - 5, арша (<i>Juniperus</i>) - 2, балдырған (<i>Heracleum</i>) - 1, бидайық (<i>Agropyron</i>) - 14, боз (<i>Stipa</i>) - 12, дәрмене (<i>Artemisia cina</i>) - 1, жантақ (<i>Alhagi</i>) - 3, жүзгін (<i>Calligonum</i>) 4, жыңғыл (<i>Tamarix</i>) - 22, жиде (<i>Elaeagnus</i>) - 43, жуа (<i>Allium</i>) - 8, изен (<i>Calligonum</i>) - 6), көктерек (<i>Populus tremula</i>) - 5, көкпек (<i>Atriplex</i>) - 28), кекіре (<i>Centaurea</i>) - 4, қайың (<i>Betula</i>) 39, қамыс, құрақ (<i>Phragmites</i>) 67, қандыағаш (<i>Alnus</i>) 7, қараағаш (<i>Ulmus</i>) - 22, қандық (<i>Erythronium</i>) - 3, қарағай (<i>Pinus</i>) - 15, қараған (<i>Caragana</i>) - 80, қаңбақ (<i>Salsola paulsenii</i>) - 11, қияқ (<i>Elymus</i>) - 30, қызылқайың (<i>Betula kirghisorum</i>) - 3, қоға (<i>Typha</i>) - 31, қурай (<i>Angelica</i>) - 16, қуырдақ (<i>Galeopsis</i>) - 1, мия (<i>Glycyrrhiza</i>) - 12, мортық (<i>Eremopyrum</i>) - 4, өлең (<i>Carex</i>) - 9, сағыз (<i>Chondrilla</i>) - 4, саралжын (<i>Artemisia pontica</i>) - 21, сарғалдақ (<i>Ranunculus</i>) - 2, сексеуіл (<i>Haloxylon</i>) - 7, сораң (<i>Salsola collina</i>) - 2, тал (<i>Salix</i>) - 78, терек (<i>Populus</i>) - 30, теріскен (<i>Krascheninnikovia</i>) - 7, тобылғы (<i>Spiraea</i>) - 9, тораңғы (<i>Populus diversifolia</i>) - 7, үшқат (<i>Lonicera</i>) - 11, шаған (<i>Fraxinus</i>) - 11, шағыр (<i>Bergenia</i>) - 15, шеңгел (<i>Halimodendron</i>) - 8, ши (<i>Achnatherum</i>) - 165, шие (<i>Prunus subgen. Cerasus</i>) - 6, шілік (<i>Salix rosmarinifolia</i>) - 21

1-кестеден көріп отырғанымыздай, географиялық атауларда салыстырмалы талдау жасау барысында жиірек кездесетін ағаштар (терек, қайың); бұталы өсімдіктер (қараған, жиде, тал) және шөптесін өсімдіктер (ши, қоға, қамыс, қияқ, т.б.) түрлері анықталып, және олардың негізінде жасалған топонимдер 2-кестеде толық берілді. Аталған өсімдік түрлерінің атаулары фитотопонимдерде 60% жуық үлесті құрайды (2 сурет).

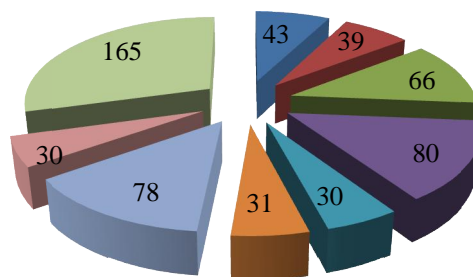
есте 2 - Өсімдік атауларына байланысты топонимдер

Ағаш және бұталы өсімдіктер атауы				
Қайың (<i>Betula</i>)	Терек (<i>Populus</i>)	Жиде (<i>Elaeagnus</i>)	Тал (<i>Salix</i>)	Қараған (<i>Caragana</i>)
Топонимикалық белсенділігі				
Аққайың	Байтерек	Жағғызжиде	Біртал	Басқарағансай
Белқайың	Байтерексай	Жалғызжидесай	Екнетал	Жақсы
Саяжайы	Көктерек	Жиде	Қаратал	Қарағандысай
Жындықайың	Қостерек	Жидебас	Табантал Талды	Қараған
Қайың төбе	Терек	Жидебөгет	Талдыаши	Қарағанды
Қайыңды	Терексай	Жидекөл	Талдыбұлақ	Қарағандымола
Қайыңдыағаш	Теректау	Жидексай Жиделі	Талдыеспе	Қарағандысай
Қайыңдыбұлақ	Теректі Теректі	Жиделібұлақ	Талдыкөл	Қарағансай
Қайыңдыкемер	Теректісай	Жиделіқұдық	Талдықұдық	Солтүстік
Қайыңдыкөл	Теректітау	Жиделіқұм	Талдықұм	Қарағанды
Қайыңдысай		Жиделісай	Талдыорқаш	Үшқараған
Қызқайың		Жиделісор	Талдысай	Үшқарағантау
Сауқайың		Жидесор	Талдысайбас	Шолақ
Тікқайың		Жидетөгай	Талдысор	Қарағандысай
Тосқайыңсай		Қаражиде	Талдысу	
Шолаққайың		Көкжиде	Талдышоқы	
		Теміржиде	Талсай Талтөгай	
		Шолақжиде	Талшоқы	
		Шолақжидесор	Талшыққан	
			Шенбертал	
Шөптесін өсімдіктер атауы				
Ши (<i>Achnatherum</i>)	Қамыс (<i>Phragmites</i>)	Қияқ (<i>Elytus</i>)	Қоға (<i>Turpha</i>)	Көкпек (<i>Atriplex</i>)
Топонимикалық белсенділігі				
Ақпаниш	Жарқамыс	Батыс Қияқты	Қарақоға	Кішкене
Ақши	Қамыс Қамыскөл	Жаңақияқты	Қарақоғалыкөл	Көкпекқұм
Аралши Астауши	Қамысқора	Кеңқияқ Қияқсай	Қоғайдар	Көкпек
Ащышилсай	Қамысқұдық	Қияқты	Қоғала Қоғакөл	Көкпексай
Басшиллі	Қамысқұлақ	Қияқтықабас	Қоғалы	Көкпекті
Биікиисарыкөл	Қамысмола	Қияқтықұдық	Қоғалыжар	Көкпектіаши
Жаманиш	Қамыссай	Қияқтысай	Қоғалыкөл	Көкпектікөл
Жаманишиллі	Қамыссор	Мойындықияқ	Қуқоға	Көкпектісай
Қараш	Қамысты	Сағызқияқты		
Қарашимола	Қамыстыаши	Шөлқияқ		
Қарашисай	Қамыстыбауыр			
Кіндікши	Қамыстыбұлақ			
Құлақши	Қамыстыкөл			
Құланиш	Қарақамыс			
Қырықшиқазған	Көлқамыс			
Сағашилі Сорши	Көңқамыс			
Тасши	Сарықамыс			
Тұзши	Сарықамыссай			
Үлкен	Түйеқамыс			
Шибұлақсай				
Шақыриш				
Ши				
Шибалақ				
Шибұлақ				

Шибұлақсай				
Шибұлақсор				
Шижаға				
Шикөл Шикұдық				
Шилі Шиліайрық				
Шиліаша				
Шиліашасай				
Шилібасат				
Шилібөгет				
Шилібұлақ				
Шилікөл Шилісай				
Шилісатай				
Шилісор				
Шилітоғай				
Шиоба Шұбарши				
Шұқырши				
Шығырши				

Кесте ҚР географиялық атауларының каталогы негізінде құрастырылған

■ Жиде ■ Қайың ■ Қамыс ■ Қараған ■ Қияқ ■ Қоға ■ Тал ■ Терек ■ Ши

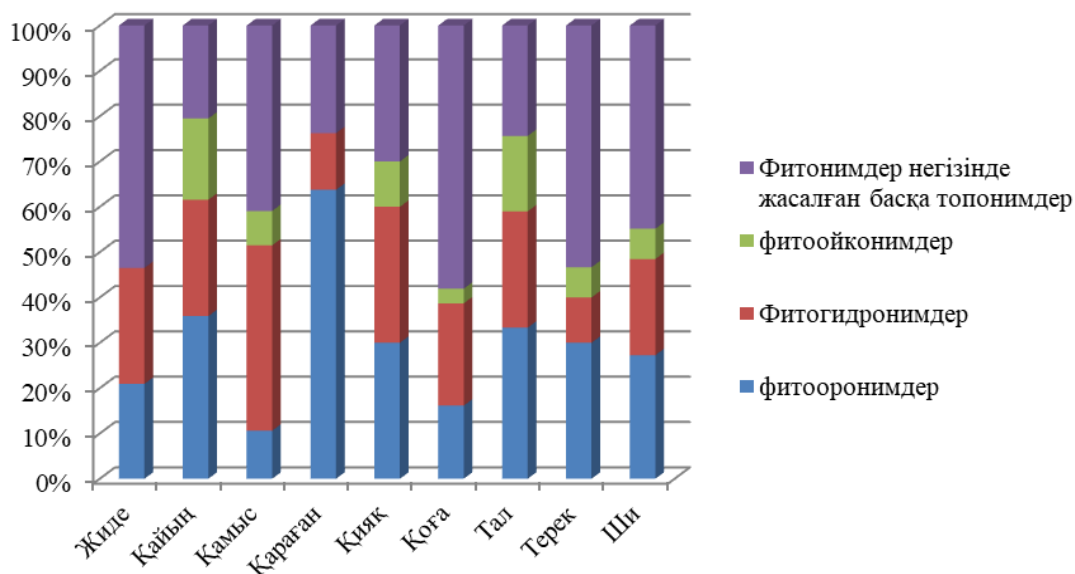
Сурет 2 – Өсімдік атауларының фитотопонимдердегі үлесі

2-суретте көрсетілгендей фитотопонимдер құрамында ең үлкен топонимикалық белсенділікке ие шөптесінді сімдік түрі – *ши* (*чий*), статистикалық талдау барысында 165 атауда кездеседі. Ши өсімдігінің атауларда көп кездесуін олардың ландшафттық индикация бағытында ақпарат көзі ретінде пайдаланылуымен байланыстыруға болады. С.В.Викторов, А.Г.Чекишевтің зерттеулерінде *ши* және *қамыс* өсімдіктері жер асты сулары, оларды тереңдігі және минералдық құрамын анықтауда гидроиндикатор рөлінде қарастырылған. Жер асты суларының теңдіктері, олардың минералды құрамы ши өсімдігінің түрлеріне қарай анықталған [11, 29-30с].

Қазақ даласын зерттеуші Б.Залесский «Жизнь киргизских степей» еңбегінде қазақ халқының шөл даладағы су көздерін қаулап өскен ши өсімдіктеріне қарай анықтайтындығы туралы мәлімет келтіреді және бұл өсімдіктің жер асты суын табу үшін индикатор рөлін қарастырады. Себебі, аридті климат жағдайында көшпелі мал шаруашылығы үшін жер асты суларының маңызы жоғары болды.

Шөлейтті құбылыстардың индикаторы ретінде көкпек өсімдігінің қызметі туралы Каймулдинова К.К., шөл мен шөлейттің доминантты өсімдігі ретіндегі «көкпекті жайылымдар» туралы геоботаник Б.А.Быков өз зерттеулерінде қарастырған [12, б. 150-151]. Ақтөбе облысы бойынша анықталған жиырмаға жуық көкпек атауымен жасалған топонимдердің таралуы ареалы шөлейт зонасының аймағында кездеседі.

Облыс бойынша топонимдерде жиі кездесетін фитонимдердің жер және су нысандары атауларындағы үлесі жоғары (3 сурет).

Сурет 3 – Фитонимдердің географиялық атаулардағы үлесі

3 - суретте көрсетілгендей оронимдер топтамасында *қараған* өсімдік атауы; гидронимдер топтамасында, соның ішінде лимнонимдерде *қамыс* өсімдігі атауы; ойконимдерде *қайың*, *тал* атаулары көп кездеседі.

Ақтөбе облысы бойынша *жиде* атауымен жасалған 41 топоним (2 кесте) бар және олардың таралуы өсімдіктің таралуы аймақтарымен сәйкес келеді. Жиденің (*E. hortensis*) Темір өзенінің құяр жерінен солтүстік Қарақұм жағалауларына дейін өсетіндігі туралы Арал-Каспий аймағының флорасын зерттеген И. Борщовтың еңбектерінде келтірілген. Сонымен қатар қазақтардың бұл ағаш түрінің жемісінен ұн жасайтындығы туралы да деректер келтірген [13, б. 159]. Бұдан қазақ халқының жер-су атауларының номинациясында жиде ағашының атауын ерекше пайдаланғандығын байқаймыз.

Облыс аумағы бойынша ҚР Қызыл Кітабына енгізілген, сирек кездесетін, жоғалу қаупі бар *шаған*, *қызылқайың*, *қарағай*, *қандыағаш*, *тораңғы*, *арша* сияқты өсімдіктер атауларымен жасалған топонимдер кездесетіндігі анықталды, олардың Ақтөбе облысы аумағы бойынша топоним жасау белсенділігі 3 кестеде көрсетілді.

Кесте 3 - Ақтөбе облысы аумағы бойынша жоғалу қаупі бар және сирек кездесетін өсімдік түрлері мен олардың топоним жасау белсенділігі

Өсімдік түрлері	Топонимикалық белсенділік
Қарағай (<i>Pinus</i>)	<i>Тегісқарағайлы</i> өз. – Қоссор және Тегіссор көлдерін, <i>Солтүстік Қарағайлы</i> төбе.; <i>Қарағайбаз</i> қыст., <i>Қарағай</i> төбе.; <i>Қарағайлы</i> төбе. (Айтеке Би ауд.); <i>Қарағай</i> төбе. (2), <i>Қарағайлы</i> төбе. (Шалқар ауд.); <i>Қарағайсай</i> сай., <i>Қарағай</i> қон. (Мартөк ауд.); <i>Қарағайқұдық</i> қонысы (Ақтөбе қ.ә.)
Шаған (<i>Fraxinus</i>)	<i>Шаған</i> өз., <i>Шаған</i> төбе.(3), <i>Басшаған</i> құд., <i>Басшаған</i> қон. (Шалқар ауд.); <i>Шаған</i> төбе. (Ырғыз ауд.); <i>Шаған</i> төбе. (3), <i>Жалғанишаған</i> өз. (Байғанин ауд.)
Қандыағаш (<i>Alnus</i>)	Қандыағаш қаласы (Мұғалжар ауд.); Қандыағаш қир., Қандыағаш құрғ.өз., Бас Қандыағаш қыст., Саға Қандыағаш қыст., Орта Қандыағаш қыст. (Темір ауд.)

Қызылқайың (<i>Betula kirghisorum</i>)	Қызылқайың төбе., Қызылқайың өз. – Ор өзенінің сол жақ саласы, Қызылқайың ст. (Хромтау ауд.)
Арша (<i>Juniperu</i>)	Аршабұлақ қыст., Аршалы қон. (Мұғалжар ауд.)
Тораңғы (<i>Populus section Turanga</i>)	Тораңғыл өз.– Қосестек өзенінің оң жақ саласы (Қарғалы ауд.); Тораңғыл өз. – Орта Бөрте өзенінің оң жақ саласы; Тораңғыл өз. – Қиялы Бөрте өзенінің сол жақ саласы; Тораңғыл с. (Мартөк ауд.); Тораңғыл қыст.; Тораңғылқұдық құд., Тораңғылы қон. (Шалқар ауд.)

Кестені авторлар ҚР географиялық атауларының каталогы мен Ақтөбе облысының топографиялық картасы мәліметтері [10] бойынша құрастырған

3-кестеде көрсетілген *шаған, қызылқайың, қарағай, қандыағаш, тораңғы, арша* ағаш түрлері шаруашылықтағы пайдаланылу маңызы, ерекше қасиеттері бойынша ерекшеленеді. *Қарағай* ағашы ертеректе Ертістің Семей өңірінен Қостанай даласы арқылы тізбектелген қарағайлы ормандар Ақтөбе өңіріне дейінгі аумақты алып жатқан. Өртүрлі табиғи және антропогендік факторлардың ықпалымен олардың ареалы қысқарып қалған [7]. Олардың бұрынғы ареалдары туралы ақпараттар тек географиялық атауларда сақталған. Қазақстанда сирек кездесетін ағаштардың бірі – *шаған* оңтүстікте ылғалды аумақтарда, өзен жайылымдарында өсетін түрлері бар. Қазіргі уақытта реликт орманы ретінде Шарын өзені аңғарында сақталған. *Қандыағаш* - Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген қайың тұқымдасына жататын реликті өсімдік. Облыс аумағында Елек, Жақсы Қарғалы, Ор өзендерінің аңғарлары мен Орқаш қонысында өсетіндігі туралы деректер бар [14, б. 45]. *Қызылқайың* (Қырғыз қайыңы) сирек кездесетін эндемик өсімдік түрі. Оның таралу аймағы азайып бара жатқандықтан Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген. Облыс аумағында кездесетін мәңгі жасыл қылқан жапырақты ағаштың бірі *арша* Оңтүстік Жамантауда, Алабас темір жол стансасы маңайындағы Аршалы қонысында өседі [14, б. 134]. *Тораңғының* республика аумағында ақ тораңғы деп аталатын түрі ертеден өсіп келе жатқан реликті түр және ол да Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген (1981 ж.).

XX ғ. аяғынан бастап Ақтөбе облысы аумағындағы қарқынды: солтүстік аудандардың түгелімен жыртылуы; оңтүстік аудандарда Арал теңізінің құрғауының ықпалымен шөлейттену процесінің үдеуі; кендерді игерудегі ашық карьерлердің ауданының ұлғаюы; көмірсутекті шикізаттарды (мұнай, газ) барлау және өндіру сияқты антропогендік әрекеттер табиғи ландшафттар мен олардың компоненттерін біраз өзгеріске ұшыратты. Облыстың жер қойнауындағы минералды ресурстарды игерудің жалғасуы аумақтағы шаруашылық, эстетикалық және рекреациялық құндылығы бар табиғи ландшафттардың бұзылуына немесе жойылуна әкелуі мүмкін. Сол себепті ландшафттағы өзгерістерді зерттеу, оларды байырғы тұпаттарын анықтау, қалпына келтіру өте маңызды. Қазіргі уақытта мұндай өзгерістер түрлі әдіс-тәсілдер бойынша жүргізіледі. Осындай зерттеу түрлерінің қатарына топонимикалық тәсілді де жатқызуға болады. Фитотопонимдердің таралуы аумағы мен өсімдіктердің қазіргі ареалдарын салыстырып, тарихи материалдар мен карталарды пайдалана отырып зерттеу нәтижелерін алуға болады. Мұндай бағыт Қазақстанның жекелеген аймақтары бойынша толыққанды зерттеуді қажет етеді.

Қорытынды

Ақтөбе облыс аумағындағы өсімдік атауларымен, соның ішінде жойылу қаупі бар, сирек кездесетін өсімдіктер түрлерімен байланысты аталған топонимдерге талдау жасау арқылы мынадай қорытындыға келеміз:

- Ақтөбе облысы аумағындағы фитотопонимдердің таралу ареалы аймақтың өсімдіктер қауымдастығына сәйкес келеді.

- өсімдіктердің кейбір түрлерімен (ши, көкпек, қамыс) аталған топонимдер ландшафттық индикацияда пайдаланылу мүмкіндігіне ие.

- жекелеген аймақтар бойынша байырғы ландшафт тұрпаттарын және өзгерістерін анықтау бағытындағы зерттеулерде басқа әдіс-тәсілдермен қатар, топонимикалық әдісті пайдаланудың маңызы зор.

ӘДЕБИЕТ

[1] Boillat S., Serrano E., Rist S., Berkes F. The Importance of Place Names in the Search for Ecosystem- Like Concepts in Indigenous Societies: An Example from the Bolivian Andes // *Environmental Management*. – 2013. – Vol.51(3). – p.663-678.

[2] Fagundez J., Izco J. Spatial analysis of heath toponymy in relation to present-day heathland distribution // *International Journal of Geographical Information Science*. – March 2015. – p.2-10.

[3] Conedera M., Vassere S., Neff C., Meurer M., Krebs P. Using Toponymy to Reconstruct past Land Use: A Case Study of ‘Brüsáda’ (Burn) in Southern Switzerland // *Journal of Historical Geography*. – 2007. - Vol. 33(4). – p.729–748.

[4] Penko N. S. Engraved in the Landscape: The Study of Spatial and Temporal Characteristics of Field Names in the Changing Landscape // *A Journal of Onomastics Names*. - March 2018. - p.1–14.

[5] Fagundez J., Izco J. Diversity patterns of plant place names reveal connections with environmental and social factors // *Applied Geography*. – 2016. - Vol. 74. - p. 23-29.

[6] Kaimuldinova K., Abdimanapov B., Berdygulova G., Jangeldina D. and Abilmazhinova S. Toponymic Evidence of Change in the Water Regime of the Lakes in Kazakhstan // *World Applied Sciences Journal*. – 2014. - Vol. 30(2). - p.161-166.

[7] Сапаров Қ.Т. Шығыс Қазақстан облысының топонимикасы. – Алматы: Эверо, 2019, - 362б.

[8] Қазақстан Республикасының Ұлттық атласы. - Т.1. - Алматы: VIT BRAND, 2010 – 149б.

[9] Назарчук М.К., Сергеева А.М. Ақтөбе облысының географиясы. I том. – Алматы: TechSmith, 2019. - 228 б.

[10] Қазақстан Республикасының географиялық атауларының мемлекеттік каталогы. 13 том. Ақтөбе облысы. – Алматы, 2016.

[11] Викторов С.В., Чекишев А.Г. Ландшафтная индикация и ее практические применение. М., Издательство МГУ, 1990, 200с.

[12] Каймулдинова К.Д. Қазақстанның аридті аймақтарының топонимиясы. – Алматы: Те-Color, 2010. - 208б.

[13] Материалы для ботанической географии Арало-Каспийского края И. Борщова. Записки Императорской Академии наук. Том седьмой. Кн.1. Санкт-Петербург. 1865.

[14] Айпеисова С.А. Конспект флоры Актюбинского флористического округа. - Ақтөбе, 2012. - 175с.

REFERENCES

[1] Boillat, S., Serrano, E., Rist, S. & Berkes, F. (2013). The Importance of Place Names in the Search for Ecosystem - Like Concepts in Indigenous Societies: An Example from the Bolivian Andes // *Environmental Management*. Vol.51(3), 663-678 [in English].

[2] Fagundez, J. & Izco, J. (2015). Spatial analysis of heath toponymy in relation to present-day heathland distribution // *International Journal of Geographical Information Science*. – March, 2-10 [in English].

[3] Conedera, M., Vassere, S., Neff, C., Meurer, M. & Krebs, P. (2007). Using Toponymy to Reconstruct past Land Use: A Case Study of ‘Brüsáda’ (Burn) in Southern Switzerland // *Journal of Historical Geography*. Vol.33(4), 729–748 [in English].

- [4] Penko, N.S. (2018). Engraved in the Landscape: The Study of Spatial and Temporal Characteristics of Field Names in the Changing Landscape // A Journal of Onomastics Names. March, 1–14 [in English].
- [5] Fagundez, J. & Izco, J. (2016). Diversity patterns of plant place names reveal connections with environmental and social factors // Applied Geography. Vol.74, 23-29 [in English].
- [6] Kaimuldinova, K., Abdimanapov, B., Berdygulova, G., Jangeldina, D. & Abilmazhinova, S. (2014). Toponymic Evidence of Change in the Water Regime of the Lakes in Kazakhstan // World Applied Sciences Journal. Vol. 30(2), 161-166 [in English].
- [7] Saparov, K.T. (2019). Shygys Kazakstan oblysynyn toponimikasy [Toponymy of the East Kazakhstan region]. Almaty: Jevero, 362 [in Kazakh].
- [8] Kazakstan Respublikasynyn Yltyk atlasy [National Atlas of the Republic of Kazakhstan]. T.1. Almaty: VIT BRAND, (2010), 149 [in Kazakh].
- [9] Nazarchuk, M.K. & Sergeeva, A.M. (2019). Aktobe oblysynyn geografijasy [Geography of the Aktobe region]. Itom. Almaty: TechSmith, 228 [in Kazakh].
- [10] Kazakstan Respublikasynyn geografijalyk ataularynyn memlekettik katalogy [State catalog of geographical names of the Republic of Kazakhstan]. 13 tom. Aktobe oblysy. Almaty, (2016) [in Kazakh].
- [11] Viktorov, S.V. & Chekischev, A.G. (1990). Landshaftnaja indikacija i ee prakticheskie primenenie [Landscape indication and its practical application]. M., Izdatel'stvo MGU, 200 [in Russian].
- [12] Kajmuldinova, K.D. (2010). Kazakstannyn aridti ajmaktarynyn toponimijasy [Toponymy of arid regions of Kazakhstan]. Almaty:Te-Color, 208 [in Kazakh].
- [13] Borshhova, I. (1865). Materialy dlja botanicheskoy geografii Aralo-Kaspijskogo kraja [Materials for the botanical geography of the Aral-Caspian region]. Zapiski Imperatorskoj Akademii nauk [Notes of the Imperial Academy of Sciences]. Tom sed'moj. Kn.1.Sankt-Peterburg [in Russian].
- [14] Ajeisova, S.A. (2012). Konspekt flory Aktjubinskogo floristicheskogo okruga [Summary of the flora of the Aktobe Floral District]. Aktobe, 175 [in Kazakh].

Абдуллина А.Г., Сергеева А.М., Маханбетжан Д.Г.

ФИТОТОПОНИМЫ В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ КАК ПОКАЗАТЕЛЬ ДЕГРАДАЦИИ ЛАНДШАФТА

Аннотация. В статье рассмотрены зоны распространения растительного мира Актюбинской области, их топонимическая активность, возможности использования данных топонимов в выявлении и восстановлении ландшафтов, связанных с редким растительным миром. На территории Актюбинской области в таблице приведены топонимические названия растений с высокой активностью видов растений и редких видов, таких как ясенец, туранга, сосна, можжевельник и красная береза. Рассмотрены особенности использования фитотопонимов в ландшафтной индикации, связанных с растениями чий, камыша, кокпека.

Ключевые слова: фитотопонимы; ландшафтная индикация; изменение ландшафта; редкие растения; Актюбинская область.

Abdullina Akshunus, Sergeeva Aigul, Mahanbetzhan Daurizhan

PHYTOTOPONYMS IN AKTOBE REGION AS AN INDICATOR OF LANDSCAPE DEGRADATION

Annotation. The article discusses the areas of distribution of flora of Aktobe region, their toponymic activity, the possibility of using these toponyms in the identification and restoration of landscapes associated with rare flora. On the territory of Aktobe region, the table shows the toponymic names of plants with high activity of plant species and rare species, such as fraxinella, turanga, pine, juniper and red birch. The features of the use of phytotoponyms in landscape indication associated with plants of shea, reed, kokpek are considered.

Keywords: phytotoponym; landscape change; historical data; rare animals; plants; Aktobe region.